

Йовка Тишева

За езика, за началото и за тези, които могат да ни служат за пример –

Александър Теодоров-Балан

Когато се поставя начало, погледите ни са отправени напред – към бъдещето, което, от своя страна, се заявява в програмни текстове, манифести, декларации – жанрове и форми, типични за първите броеве... Така е и с първия брой на „Реторика и комуникации” – списанието, в което ще се срещат добрият стил и език с успешното общуване в различни сфери и ситуации; динамичното онлайн списание за езика в действие, за езика като най-ефективния инструмент за постигане на разнообразни комуникативни цели. И неочаквано се сещаме, че и други са започвали подобни начинания, обърнати към изкуството на словото и силата на речта. Дори и един бегъл преглед на историята на българската научна периодика ще ни покаже, че езикът, речта, стилът, красноречието са били и си остават ключови понятия за изданията в областта на хуманитаристиката.

А какво ли е да си наистина първият? Да поставяш началото, да знаеш, че преди тебе няма други, но да очакваш, че няма да останеш сам, защото ще намериш съмишленици и последователи... Животът на акад. Александър Теодоров-Балан е изпълнен с такива „пионерски” моменти. Препрочитането на биографията му показва не само широтата на неговата научна, академична, организаторска и популяризаторска работа. Делата му говорят за отдаденост на високи житейски цели: въздигането на моралното и интелектуалното равнище на обществото; представяне и популяризиране на нови идеи; подпомагане на развитието и усъвършенстването на младите; дейност в полза на обществото, в защита на родното, представено най-вече чрез родния език и култура.

Работата на акад. Балан по описанието и изследването на езика е събрана в колосално по обем научно творчество – според някои източници общо 866, според други 870 книги, студии, статии и бележки по езикови въпроси. Каква е точната цифра, в случая е без особено значение. Важното е, че със своя деятелност, поставяйки основите на филологическото училищно и университетско обучение и образование, Балан издига интелектуалното равнище на обществото. Впечатляваща е широтата на знанията му – от актуалното състояние на европейското философско наследство до българската диалектна фонетика и лексика. В езиковедските си творби той е ярък и провокативен, и то не само заради „особития” си, трудноразбираем при първи прочит език и странната, създадена от самия него терминология. Отличителна черта на цялото Баланово

творчество обаче са новаторските му идеи – някои от тях доста изпреварили времето и затова останали неразбрани и неприети от съвременниците му.

В родната българистика като пример за това най-често се посочват идеите на Балан за падежите в съвременния български език. През 1954 г. (когато Балан е на 95 години!) излиза една от най-дискусионните му статии - „Българско склонение”. Три години по-късно, през 1957 г., авторът доразвива своите възгледи за строежа на граматическата система на съвременния български език в статията „Склонение и спрежение в българската граматика”. Едно пояснение за тези, които не са филолози или не си спомнят в детайли филологическата терминология: когато се говори за *склонение*, става въпрос за изменението на думите по падежи, както например в немски, чешки, полски, руски, сръбски, хърватски, гръцки и т.н. Съществителните имена, прилагателните, числителните и местоименията имат специални форми, които се използват по различен начин, на различно място в изречението. В старобългарския език (9.-11. век) също е имало падежи. В езика ни обаче са настъпили много големи промени и днес, в съвременния български език думите вече не се изменят по падеж. Наличието на падеж в старобългарския език означава, че думите са имали специални окончания, които да показват каква е функцията им в изречението. Днес синтактичната функция не се означава по същия начин, а се използват други средства, например предлози. Използват се така наречените аналитични начини, за да се покаже какви са граматическите отношения във фразите и изреченията. В това се състои една от отличителните черти на съвременния български език в сравнение с другите славянски езици, в които все още се използват падежни окончания.

На този фон обаче Балан твърди, че в българския език всъщност има падежи! В какво накратко се състои неговата теория? Балан разграничава „падежни облици”, тоест окончания, и „падежни относби”, тоест отношения. Основа за определяне на падежните отношения са действителността и мисленето. В разбирането на Балан падежите са свързани с отношенията между събитията, явленията, процесите, обектите около нас и означаването на тези отношения чрез езика: „Съществуват ли в нашето мислене такива относби, езикът дири и намира, създава словесни способности, за да ги изрази... „Падежи”, сир. падежни облици може да изчезнат, ала падежни относби – не; те са постулат на мисълта, инак мисленето би се забъркало и изказването не би се разбирало.”[1].

При чисто граматическия подход (традиционното разбиране за падежите) дателният падеж например е падежът на непрякото допълнение и се изразява или чрез конструкция (на+съществително име или именна фраза), или чрез специални форми на личните местоимения. Според Балан „дателната относба произлиза от представата за вършене, насочено към същина”

[2]; иначе казано, това е падежът на същината (лицето или предмета), към която е насочено действието. Това може да бъде например адресат: *Говоря на студента*; участник в действието: *Говорим си със студента*; може да е лице, в чията полза или заради когото се извършва действието: *Обясних на студентите*; *Приготвих сандвич на/за детето*. Лицето, означаващо традиционно с форма за дателен падеж, може да се представи и като този, който изпитва или усеща нещо: *На студента му е лошо*; *На детето му е студено*.

Възгледите на Балан за падежните отношения като част от строежа на изречението предизвиква не просто научни дискусии в сред езиковедите; те са подложени на откровени критики. Идеите му остават неприети и неразбрани – те не се побират в теоретичните рамки, в които върви развитието на българската граматическа мисъл в този период.

През 1968 г. американският учен Чарлз Филмор публикува своята работа „The Case of Case” („Въпросът за падежа”). В нея той развива теорията за семантичните падежи – със семантичните падежи се означават ролите на участниците в дадена ситуация, например активен вършител на действието, получател на действието, съучастник/партньор в действието, тема, адресат, засегнат или повлиян от действието и т.н. В изследванията по синтаксис в световен мащаб настъпва промяна. Теорията за семантичните падежи на Филмор разширява генеративно-трансформационната теория на Чомски – бащата на съвременната формална граматика. И до днес идеите за дълбоките падежи, наричани още тематични роли, са задължителна част от описанието на синтактичните явления.

Какво показват тези два факта, свързани с историята на българското и световното езикознание? Идеите на Балан за падежите като продукт на мисълта, като изразители на семантични отношения (останали неразбрани за съвременниците му) са в съзвучие с идеите на Филмор за семантичната структура на изречението. Популярността на теорията на Филмор води до преоценка на мястото на Балан в историята на българското езикознание – и у нас, именно в критикуваните Баланови статии, са били представени по-различни гледни точки по въпроса за връзката между граматическата структура на изречението, логическата структура на мисълта и отношенията в извънезиковата действителност. Идеите на Балан се раждат за нов живот благодарение на прочита им през граматическия модел на английските теоретици.

Като езиковед Балан наистина може да се съизмерва с най-добрите. Мнозина от съвременниците му са се учудвали защо той въпреки своята отлична теоретична и езикова подготовка не търси европейска популярност. Дори и в най-трудните моменти от живота му пред него не стои дилемата по кой път да поеме – за него по-ценно е да работи в полза на българския народ, в полза на българското общество, и то най-вече развивайки родния ни език. Целият живот на

Балан може да се определи като непрестанна работа в полето на хуманитаристиката. Негова постоянна цел е издигането на филологическото знание чрез изследването на историята и актуалното състояние на българската и на славянските литератури, чрез участието в колективите на различни речници, чрез издаването на езиковедски списания, чрез научното описание на българския език на всички негови равнища и във всички негови форми, чрез работата по учебните програми и учебниците за българското училище. В трудовете му, наред със задълбочената филологическа теоретична подготовка, наред с отличното познаване на емпиричните данни, откриваме и емоционалната обвързаност на автора с обекта, който описва.

Цялото филологическо наследство на Александър Теодоров-Балан може да бъде прочетено и осмислено по този начин. Тук, в този текст, в подкрепа на това как самият Балан оценява мястото и ролята на българския език в живота на обществото ще бъдат представени размисли от три негови статии (или може би по-точно казано езикови бележки) - „Любов за родна реч. Наистина, любиме ли езика си?“ (1927); „Ревност и жалост“ (1931) и „Единство на език и народ“ (1932) и част от увода на „Нова българска граматика за всякого“ Свезка първа (1954). Текстовете са включени в сборника „Любов за родна реч“, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, издаден под редакцията на Василка Радева. Прочитът на четирите Баланови статии, направен тук, се основава на публикациите в посочения сборник.

Балан убедено отстоява идеята, че езикът е „органът на общата българска култура, а то ще рече – на българската народна индивидуалност“ [3]. И още по-точно: „Родният език, родната реч е онова таинствено оръдие, което ни прави разумни човеци; което ни прави членове от едно племе, от един народ с общи дух и стремежи“ [4]. Подчертавайки ролята на езика за духовното и културното развитие на обществото и нацията, Балан вижда своето място в този процес така: „Имам ревност да принеса и аз нещо към подобро проумяване на българския език, към устройството му като български орган на мислене и на изкуство, към обработката на усет за качества на българска реч...“ [5]. Неговата житейска задача е свързана с една „ядна, ала благодатна цел, да сочи и вдъхновява, за да запази едно от забвение и пропаст, друго да потикне към живот и умножение, а трето да въздържа, оправя или отклонява“ [6].

Работата по устройството на езика (участието в правописни комисии, вкл. и тази от 1945 г., която прави последните радикални промени в българския правопис, работата по *Българския тълковен речник* по поръчка на БАН, подпомагането на училищното образование по български език, езиковите бележки) за Балан е висока цел и „свещен дълг“, който той следва през целия си живот. Какво го ръководи тъй последователно да следва своя свещен дълг въпреки нападките, критиките и обвиненията? Разбира се, „любовта за родна реч“: „Любовта всъде твори драгост и

благо. Дето и да съгледате цвете и плод, там трябва да положите, че е боравила любов... Без любов не може да се сътвори ни драгост, ни благо.“ [7].

Заради единството на език и народ, което Балан постоянно заявява, дългът към езика и е дълг към народ „Духът на езика” се ражда от „гения, духа на народа”, който е творец на езика. Речта е „дар, който имаш на разположение, за да въздигнеш себе си между другите и да вървиш така към своето най-завидно човешко признание“ [8].

Езикът ни отличава от другите народи; езикът ни отличава и от тези около нас, прави ни уникални. Но наред с това езикът ни обединява – когато говорим на един език, когато общуваме и влагаме едно и също съдържание в думите, които използваме, ставаме част от една общност, от едно цяло. „Тласък за словесно общуване иде найнапреж от потребите и способите за поминък; иде от сами живота в неговата пълнота или целост, вещесвена и духовна. Под тласъка борави едно или друго настроените (емоция). Човек не само работи, но и вярва, и мечтае. В езика се оглежда онова, щото е било преживяно от човека в природата и в обществото” [9]. Живеем своето битие, заявяваме себе си чрез езика, а това е възможно, защото: „... и самият език е живот – живот на човешката душа в словесно проявление: щото усети, узнае и присъди тая душа, тя го влага в езика. Душата не е цялата в езика; ала в езика всичко е душа. И нигде, в никое човешко творение душата не се изобразява тъй многостранно, и не остая подире си белези от състояния непрекъсвани, во времето трайни и преемствени, както в езика. Той (езикът) живее с нея (душата).“ [10].

Усъвършенстването преминава през четене и писане, обмисляне и споделяне, разговори и дискусии. Духът се материализира в слово; личността гради себе си, като със словата си се опитва да представи качествата си, развитието си, усъвършенстването си, защото „В тая си същина (на постоянна и непрекъсната творба при упражнение в реч) езикът се изравнява с живота, който е също така постоянно упражнение и творба, смяна и устройство в смисъл телесен и душевен... И там е тъкмо, в това упражнение на живота и на езика **творбата**, която не престая да мени, да изместя, да замести и да дотъкмява, да строи и подобрява. Мени се и твори се в езика, както и в живота, съзнателно и несъзнателно, винаги и постоянно; а целта е: **все напред!**“ [11].

След тези думи на Балан може само да се добавя: все напред към съвършенството на мислите и делата, без да се задоволяваме с постигнатото, като винаги се стремим към високите цели, подкрепяни от примера на достойните учители. Чрез езика създаваме собствените си светове. Нека чрез „Реторика и комуникации” да се опитаме да ги споделяме, да ги съпреживяваме и усъвършенстваме.

Цитирана литература

- [1] Теодоров-Балан, Ал. (1954). Българско склонение, сп. Български език, бр. 1, 47.
- [2] пак там, 56.
- [3] Теодоров-Балан, Ал. (2008). *Любовь за родна речь*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 751
- [4] пак там, 741.
- [5] пак там, 755.
- [6] пак там, 753.
- [7] пак там, 741.
- [8] пак там, 742.
- [9] пак там, 117.
- [10] пак там, 765.
- [11] пак там, 766.

Библиография

- Теодоров-Балан, Ал. (1954). Българско склонение, сп. Български език, бр. 1, 40-61.
- Теодоров-Балан, Ал. (1957). *Склонение и спрежение в българската граматика*. „Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов”. София: Изд. на БАН, 29–36.
- Теодоров-Балан, Ал. (2008). *Любовь за родна речь*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- Филмор, Ч. (1968). The Case for Case; E. Bach & R. T. Harns (eds.) *„Universals in Linguistic Theory”*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1-88.

Йовка Тишева, СУ „Св. Климент Охридски”

tisheva@slav.uni-sofia.bg